

Wojciech Zaborowski
Polska Akademia Nauk

STUDIA SOCJOLOGICZNE 1989, 1(118), s. 237–266

WIZJE PORZĄDKU SPOŁECZNEGO I ICH DETERMINANTY. ANALIZA OPINII SPOŁECZNOŚCI WARSZAWSKIEJ

Wprowadzenie

W niniejszym artykule zajmujemy się wizjami panującego porządku społecznego, jakie formowały się w świadomości mieszkańców Warszawy w okresie poprzedzającym wybuch otwartego konfliktu społecznego lat osiemdziesiątych. Interesuje nas problem zróżnicowania zawartości tych wizji ze względu na różne charakterystyki sposobu ulokowania w strukturze społecznej prezentujących je jednostek. Podstawę empiryczną niezbędnych do rozważenia wspomnianego problemu analiz stanowią dane pochodzące z wywiadów kwestionariuszowych przeprowadzonych na losowej próbie 330 mężczyzn pracujących w wieku 19–65 lat, stałych mieszkańców Warszawy, których indagowano dwukrotnie, w odstępie 4–6 tygodni, w zimie 1978/1979¹.

Uzyskane wówczas dane obecnie stanowią, ściśle rzecz biorąc, materiał z zakresu historii najnowszej, który pozwala rzucić światło na strukturalne podłoże późniejszego konfliktu. Różne badania (por. np. Adamski i in., 1982; Krzemiński i in., 1983) dostarczają dokumentacji stanu świadomości społecznej w momencie, gdy strony tego konfliktu były widoczne na scenie społecznej, natomiast o uwarunkowaniach i treści tej świadomości *in statu nascendi* traktuje literatura ilościowo uboższa (por. Koralewicz-Zębik, 1983; 1987; Domański, 1987). W szczególności niewiele wiadomo z empirycznej ewidencji o zasięgu rozprzestrzeniania się w różnych środowiskach społecznych świadomości potrzeby zmian, zanim koncepcje takich zmian stały się, po publicznym zaprezentowaniu, przedmiotem intensywnej komunikacji, a działania na ich rzecz uległy procesom facylitacji.

Przypisując danym z końca lat siedemdziesiątych walor historyczny nie sądzimy, aby stosownym dla nich miejscem było głębokie archiwum. Pozostają one bowiem aktualne nie tylko w tym sensie, że zostały zebrane w kontekście bezpośrednio sąsiadującym z fazą „trudną” systemu (por. Staniszkis, 1978), której konsekwencje trwają do dziś w sferze świadomości społecznej i – już choćby z tego powodu – rzutują na sposób funkcjonowania ważnych elementów tego systemu. Upływ czasu nie zagraża analizowanym w niniejszym artykule результатам o tyle, o ile problem uwarunkowań

¹ Badania, które stanowiły fragment prac w ramach tematu 11.2 koordynowanych przez W. Wesołowskiego w IFiS PAN, prowadził autor niniejszego artykułu wspólnie z M. Gadomską w IS UW.

wizji porządku społecznego pozostaje daleki od rozwiązania. Prowadzone w innych krajach badania nad percepcją panującego porządku społecznego pod kątem występujących w nim nierówności i podziałów społecznych świadczą o wyraźnym zróżnicowaniu tej percepcji nie tylko w skali prób, ale także w ramach kategorii wyróżnianych ze względu na sposób ich ulokowania w strukturze społeczeństwa globalnego (por. Child i in., 1980; Davis, 1979; Bell, Newby, 1975; Cousins, Brown, 1975). W przypadku klas upośledzonych analizy świadomości dowodzą jednocześnie ambivalencji czy też dualizmu wyrażanych postaw (por. Emmtson, 1985; Cheal, 1979).

Wskazana okoliczność – brak bądź słabość związków między pozycją społeczną a świadomością nierówności i konfliktów społecznych² – sprzyjały dyskusjom nad znaczeniem uzyskiwanych rezultatów³ oraz krytyce stosowanej strategii badawczej. W szczególności sugerowano, że wspomniana strategia⁴ zaskakuje prostotą każdego, kto zdać sobie zechce sprawę ze złożoności i subtelności przedmiotu badań (por. Hiller, 1975; Westergaard, Resler, 1975; Davis, 1979; Marschall, 1983). Formułowany zwykle po takiej sugestii postulat podejmowania pogłębionych studiów jakościowych uczyniono dyrektywą postępowania badawczego w przypadku Warszawy⁵, co

²Niektóre z nowszych prac dokumentują występowanie istotnych statystycznie związków o umiarowanej sile (por. Britten, 1984; Lowe, 1977), potwierdzając znane uogólnienie R. Dahrendorfa (1959) o konfliktowych wizjach dychotomicznych jako typowych dla klasy robotniczej i „harmonijnych” wizjach statusu jako charakterystycznych dla klasy średniej. Uogólnienie to miało podstawę empiryczną w studiach Centersa (1949), Willenera (1957), Hoggarta (1957) i – tylko w pewnym sensie – Popitza i in. (1969), natomiast zawarta w nim dystynkcja odmian wizji jest uproszczoną wersją różniczeń poczynionych przez S. Ossowskiego (1957).

³Mówimy tu o okoliczności, której objaśnienie stanowi odrębną, nader złożoną kwestię, a jej omawianie wykroczyłoby poza ramy niniejszego artykułu. Warto jednak zaznaczyć, że dyskusje nad rozstrzygnięciem tej kwestii stanowią ważny element sporów o naturę i kierunek ewolucji świadomości klasy robotniczej w rozwiniętych krajach kapitalistycznych. Należy również dodać, że dawne ustalenia Centersa (1949), z różnych stron krytykowane (por. np. Case, 1955), traktujące o podatności klasy robotniczej na idee niezgodne z interesami klasy panującej, znajdują pewne potwierdzenie w niektórych najnowszych badaniach (por. Jackman, Jackman, 1983; Vanneman, 1980; zob. też Lash, 1984), choć przeważają odmienne obserwacje, świadczące o rozległym zasięgu wpływów dominującej ideologii (por. np. Vanneman 1980; Kluegel, Smith, 1986) określającej typowe wzory socjalizacji (por. Stolte, 1983).

⁴Strategia ta polegała na aplikowaniu respondentom kwestionariusza wywiadu o znacznym stopniu strukturalizacji, którego pytania pozwalały dociec, czy badani dostrzegają istnienie klas społecznych; jeśli tak, to jakie klasy wyróżniają i za pomocą jakich czynią to kryteriów oraz czy uważają samych siebie za członków którejś z wyróżnionych klas. Warto zauważyć, że ustrukturalizowany wywiad kwestionariuszowy wyraźnie ujawnia swoje zalety w analizach międzykrajowych wizji struktury społecznej (por. np. Scase, 1974) i innych przekonań odnoszących się do systemu nierówności (por. np. Robinson, Bell, 1978; Gallie, 1983).

⁵W postulatach takich bywa eksponowana potrzeba badania świadomości pod kątem formowania się znaczeń w toku naznaczonego piętnem ideologii dyskursu (Thompson, 1983), bądź rozpatrywania jej w powiązaniu z działaniem manifestowanym przez „podmiot historyczny”, tj. klasę robotniczą (Touraine, 1965). Nasze zamierzenia – bardziej skromne – przewidywały przygotowanie procedury umożliwiającej dotarcie do subiektywnie ważnych elementów wiedzy badanych o panującym porządku społecznym. Respondentom została stworzona okazja do wyrażenia w sposób spontaniczny, w niezbędnym tylko stopniu krępowany przez zastosowane instrumentarium badawcze, stosunku do

umożliwiło określenie rozpowszechnionych wśród jej mieszkańców całościowych wizji porządku społecznego. Krótka charakterystyka ich zawartości jest niezbędna obecnie, przed pokazaniem, że zróżnicowanie tych wizji pozostawało w związku z położeniem społecznym prezentujących je jednostek.

Spektrum wizji porządku społecznego

Rozbudowany – uwzględniający bogactwo prezentowanych przez respondentów koncepcji – opis typów potocznych wizji porządku społecznego przedstawiono w innej pracy (Zaborowski, 1985). Cele niniejszych analiz przytaczania tego opisu nie wymagają. Wystarczy, jeśli poprzestaniemy na ogólnej charakterystyce orientacji wobec porządku społecznego. Orientacje zachowawcze znalazły wyraz w wyobrażeniach zaliczonych do typów „optymistycznego” i „przyzwalającego”. Pierwszy z wymienionych typów wyobrażeń społecznych – imputowany 22,4% respondentów – można uważać za bliski wizji „jedności moralno-politycznej” społeczeństwa, ponieważ obejmuje on koncepcje zróżnicowania funkcjonalno-zawodowego (ujmowanego zazwyczaj za pomocą stereotypowego schematu „robotnicy–inteligencja–chłopi”), pozbawione odniesień do wertykalnego układu nierówno dzielonych dóbr. O ile „optymiści” bagatelizowali fakt występowania nierówności społecznych, o tyle 16,1% respondentów uznanych za reprezentantów typu „przyzwalającego” wyraźnie postrzegało tak czy inaczej definiowaną hierarchię społeczną, sądząc przy tym, że hierarchia ta została urządzona w sposób wzbudzający przekonanie o jej „naturalności” lub „słuszności”. Jedni i drudzy – z różnych powodów i w odmienny sposób – skłaniali się ku uznaniu istniejącego porządku społecznego za godny kontynuacji w postaci niezmienionej. Potrzeba zmian – korekty wad, likwidacji niesprawiedliwości lub naprawienia krzywd – znalazła wyraz w koncepcjach prezentowanych przez respondentów zaliczonych do typów „reformatorskiego” (czy też „ograniczonych zmian”) oraz „radykalnego”.

„Reformatorzy” – stanowiący 27% próby – posługiwali się wizją porządku społecznego, w którym zmiany wymagają istotne jego elementy – nękające system patologie bądź rozmaite urządzenia tego systemu – lecz nie jego podstawy. „Radykałowie” natomiast nie byli skłonni uważać działania negatywnie ocenianych cech lub elementów systemu za przejaw wynaturzenia czy przypadłości. Obejmująca 22,1% próby frakcja respondentów zaliczonych do typu „radykalnego” wołała – miast potępiać łapownictwo, niegospodarność czy słabość związku płacy z pracą – dezawuować panujący porządek społeczny jako oparty na stosunkach dominacji lub wyzysku.

Naszkiecowane powyżej typy stanowią owoc żmudnych prac nad interpretacją trzech z górą setek „opowieści” o panującym porządku społecznym, które zaprezentowali respondenci w toku wywiadów. Zawartość tych „opowieści” poddano dyskusji prowadzonej w grupie badaczy według schematu wywiedzionego z literatu-

otaczających ich instytucji i urzędzeń systemowych, natomiast badacze uzyskali bogaty materiał użyteczny do rekonstrukcji wyobrażeń respondentów.

ry przedmiotu, a następnie kilkakrotnie w toku prac modyfikowanego pod kątem potrzeb empirii przez autora niniejszego artykułu⁶. Jednocześnie zastosowano procedurę kontrolną, polegającą na porównywaniu wyników dwukrotnej analizy tych samych partii materiału dokonywanej przez niezależnie działających badaczy w różnym czasie. Skombinowanie dyskusji w zespole z procedurą kontrolną nadało przedsięwzięciu charakter systematyczny, a jego rezultatom wymiar intersubiektywny⁷.

Egzegeza spontanicznych wypowiedzi o bogatej w wielu przypadkach treści, wyrażanych w zmieniającym się wraz z biegiem rozmowy kontekście umożliwiła stworzenie ram porządkujących materiał empiryczny w sposób użyteczny nie tylko do zadań opisowych, ale także do objaśniania istotnych różnic świadomości za pomocą kategorii charakteryzujących położenie społeczne jednostek. Ostatnią z wymienionych okoliczności można traktować jako probierz – cenny wobec ulotności innych kryteriów⁸ – opłacalności wysiłku włożonego w pracę nad budową typologii. Uzyskano bowiem nieczęstą okazję do ukazania powiązań między utrwalonymi pod postacią różnych aspektów sytuacji jednostki w społeczeństwie doświadczeniami ludzkimi a koncepcjami porządku społecznego zawartymi w masowej wyobraźni.

Aczkolwiek udowodniono, że omawiane koncepcje nie są zbiorem elementów dobieranych przez jednostki w sposób przypadkowy, lecz stanowią całość zakorzenioną w świecie doświadczeń związanych z udziałem tych jednostek w systemie nierówności społecznych, naiwnością byłoby sądzić, że koncepcje te są konstruowane bez związku z oficjalnie propagowanymi wizerunkami panującego porządku. „Optymizm” wyraźnie koresponduje z wersją wizji oficjalnej, w której został zaakcentowany, fakt „rozwiązania” w toku przemian socjalistycznych klas wyzyskiwaczy i zastąpienia niesprawiedliwych stosunków społecznych czynnikiem współpracy

⁶ Wraz z autorem prace interpretacyjne wykonały A. Giza i K. Staszyńska, których późniejsze zainteresowanie tym samym materiałem empirycznym przywiodło do sformułowania co najmniej ryzykownych sądów o badaniach nad potoczną percepcją struktury społecznej (Staszyńska, 1985, s. 58–60, 65), jak również do podjęcia prowadzącej do osobliwych wniosków (Giza, 1985, s. 82) próby krytyki takich badań za pomocą teorii B. Bernsteina.

⁷ Rezultat ten, tzn. imputowanie respondentom sposobu postrzegania porządku społecznego, jest jednym z wielu możliwych w tym sensie, iż badacz postronny, o innych kompetencjach, zainteresowaniach lub uprzedzeniach teoretycznych, mógłby zaproponować odmienny sposób opracowania zebranego materiału. Natomiast niełatwo byłoby komukolwiek kwestionować zasadność przypisania poszczególnych respondentów do wyodrębnionych typów.

⁸ Sądzimy, że zastosowana metoda zbierania i opracowywania materiału empirycznego pozwoliła, niezależnie od omówionych szczegółowo w innym miejscu (por. Zaborowski, 1988) barier utrudniających poznawanie rzeczywistości społecznej za pomocą badań kwestionariuszowych, na dokonanie dwóch trudnych kroków po nader grząskim gruncie. Pierwszy – to odejście od całkiem bezpiecznego sondowania opinii o nierównościach społecznych w narzuconych badanym wymiarach i przesunięcie się w kierunku rekonstruowania wyobrażeń o tych nierównościach, osadzonych w szerszym tworze mentalnym – subiektywnej wizji porządku społecznego. Drugi oznaczał rozszerzenie pola ekspansji badawczej na takie aspekty świadomości respondentów, które wymykają się zwykle spod szablonu kodowania odpowiedzi. Aspekty te mogą się bowiem ujawnić po dokonaniu wglądu w całość wypowiedzi na dany, względnie szeroki temat, ponieważ postępowanie takie respektuje zarówno zindywidualizowane sposoby wyrażania tych samych treści, jak i casus odmiennego sensu podobnie brzmiących fragmentów dwóch wypowiedzi o zróżnicowanej zawartości fragmentów pozostałych.

zintegrowanych w budowie socjalizmu różnych odłamów ludu pracującego miast i wsi. W koncepcjach „przyzwalających” można natomiast odnaleźć znamię schematu ujmującego przeobrażenia socjalistyczne jako tworzenie pola dla współzawodnictwa w nauce i pracy, odkrywania talentów, admiringowania twórców, premiowania przodownictwa, słowem, roztaczania patronatu nad nową hierarchią społeczną, opartą na godnych szacunku zasługach. Z kolei w „reformatorstwie” słyhać echo wersji ujmującej budowę socjalizmu jako przedsięwzięcie trudne, narażone na liczne przeciwności, naznaczone nieprawidłowościami uzyskującymi niekiedy rangę „odchyleń od kursu” lub „błędów i wypaczeń”.

Czwarty z wyróżnionych sposobów myślenia o porządku społecznym – radykalizm – nie ma odpowiednika w oficjalnych wizjach porządku społecznego, jako że stawia on pod znakiem zapytania sam fakt realizacji czynionych zapowiedzi ustrojowych. Można natomiast doszukać się analogii między ujęciami oficjalnymi a tymi koncepcjami respondentów, które nie mieszczą się w ramach wyznaczonych dla omówionych dotychczas typów. Niezaliczone do żadnego z tych typów 12,4% respondentów odnosiło się do panującego porządku społecznego w sposób indyferentny w tym sensie, że unikało przedstawienia jego czytelnego wizerunku, wypowiadając się w sposób lakoniczny bądź wieloznaczny. Oba rodzaje wypowiedzi nieprzydatnych do zabiegów interpretacyjnych korespondują z wizją rzeczywistości złożonej, onieśmielającej obserwatora, który albo milczy, pozostawiając formułowanie ocen „mądrzejszym”, albo ucieka się do środków zapewniających pozycję refleksyjnego agnostyka.

Wskazanych analogii między wizjami oficjalnymi i potocznymi przedstawiona konstrukcja typologiczna nie obejmuje. Powołaliśmy się na te analogie po to, aby – z jednej strony – pomóc czytelnikowi w zrozumieniu ostrości różnic między poszczególnymi sposobami postrzegania porządku społecznego⁹, a – z drugiej strony – wskazać możliwe w świetle naszych dociekań ścieżki inkorporacji masowych wyobrażeń do uniwersum repertuaru oficjalnej ideologii.

Cel i metoda analizy

Celem prezentowanych analiz jest stwierdzenie, jakie cechy położenia społecznego jednostek sprzyjały bądź nie sprzyjały przyjmowaniu poszczególnych rodzajów postaw wobec panującego porządku społecznego. Ażeby cel ten zrealizować, zastosowano odpowiedni do osiągniętego poziomu pomiaru wariant analizy wie-

⁹ Różnice te, jeśli sprowadzić je do „wypreparowanego” z całości wypowiedzi samego jej „szkieletu”, dotyczą: percepcji porządku społecznego jako układu wertykalnego, uznania postrzeganego porządku za wymagający zmiany oraz proponowania zmian o charakterze względnie całościowym. Żaden z wymienionych elementów nie wystąpił w wypowiedziach „optymistów”, wśród zaliczonych do typu „przyzwalającego” pojawił się tylko pierwszy z nich, pierwszy i drugi wśród „reformatorów”, a wszystkie trzy wyłącznie w wypowiedziach „radykałów”. Różnice między poszczególnymi typami nabierają wyrazistości w miarę wzbogacania ich charakterystyki o kolejne elementy treści wypowiedzi, wchodzące w częściowo definicyjne związki z poszczególnymi typami. Prezentacji tego zabiegu dokonano w innej pracy (Zaborowski, 1988).

lozmiennowej. Zastosowany wariant analizy umożliwia wskazanie wśród kategorii zmiennych niezależnych dodatnich i ujemnych korelatów każdej z kategorii zmiennej zależnej, a zarazem pozwala na: ustalenie hierarchii zmiennych niezależnych ze względu na siłę związku ze zmienną niezależną, określenie rozmiarów wpływu każdej ze zmiennych niezależnych na poszczególne kategorie zmiennej zależnej z kontrolą wpływu pozostałych zmiennych niezależnych oraz prognozowanie – przy założeniu addytywności wpływów – prawdopodobieństw wystąpienia poszczególnych wartości zmiennej zależnej dla dowolnych kombinacji kategorii zmiennych niezależnych (por. Andrews, Messenger, 1973, s. 14, 79–80). W analizie użyto maksymalnej z punktu widzenia liczebności próby liczby kategorii (32), które szczegółowo opisano w załączonym aneksie. Kategorie te charakteryzują następujące cechy położenia społecznego: pozycję zawodową, poziom wykształcenia, miejsce pracy, pozycję ekonomiczną, pochodzenie społeczne, okres rozpoczęcia pracy, przynależność do organizacji politycznych oraz postawę wobec religii.

Ostatnia z wymienionych cech wykracza poza granice obszaru uważanego za zwyczaj za sferę położenia społecznego jednostek. Uwzględnienie tej cechy w zestawie zmiennych wyjaśniających wizję porządku społecznego, uzasadnione w świetle dotychczasowej wiedzy o uwarunkowaniach takich wizji (por. Moore, 1975), zostało podyktowane intencją uzupełnienia czynionych wcześniej ustaleń dotyczących strukturalnego podłoża stanu świadomości społecznej. Poza zasięgiem takich ustaleń¹⁰ pozostawał zwykle problem zróżnicowania ważnych elementów świadomości jednostek ze względu na ich ulokowanie w układzie występujących w społeczeństwie polskim zróżnicowań typu kulturowego¹¹. Zróżnicowania takie mogą być – z jednej strony – rozpatrywane pod kątem tradycji kultywowanych przez rodziny pochodzenia jednostek.

Z drugiej strony należy wziąć pod uwagę aktualnie występujące odmiany mentalności i światopoglądu, które znajdują odzwierciedlenie w płaszczyźnie grupowych afiliacji oraz względnie stałych – poprzez biografie jednostek – form reagowania na utrwalone w danym kontekście społeczno-kulturowym systemy znaczeń¹². Pomimo że zebrany materiał empiryczny zawierał wyłącznie pobieżne charakterystyki zróżnicowania kulturowego, ujęte pod postacią czterech kategorii pochodzenia spo-

¹⁰ W najogólniejszym zarysie bilans takich ustaleń przedstawia się następująco: przydatne niegdyś do objaśniania różnic świadomości społeczeństwa polskiego zmienne „stratyfikacyjne” (por. Sarapata, 1962; Malewski, 1975; Słomczyński, Wesołowski, 1977) jedynie w przypadku niektórych aspektów świadomości zachowały tę właściwość w końcu lat siedemdziesiątych (por. Zaborowski, 1988); u progu lat osiemdziesiątych właściwość taką utraciły, a podobną przejawily zmienne „organizacyjne” (por. Adamski i in., 1982); z biegiem lat osiemdziesiątych zmienne „stratyfikacyjne” odzyskiwały dawny status, ale granice ich użyteczności do wyjaśniania różnic świadomości były wskazywane w sposób bardzo wyraźny (por. Adamski i in., 1986; Staniszki, 1986; Wnuk-Lipiński, 1987).

¹¹ Nie mamy tu na myśli różnic branych pod uwagę w badaniach nad konsumpcją kulturalną, choć różnice takie mogą być zapewne związane z interesującymi nas w kontekście niniejszej analizy odmianami zinternalizowanych przez poszczególne jednostki wpływów kulturowych.

¹² Całość podzielanych przez jednostkę znaczeń stanowi kategorię kluczową w niektórych ważnych koncepcjach kultury (por. Sorokin, 1963: 313), umożliwiającą badanie relacji między strukturą społeczeństwa i jego kulturą a osobowością i zachowaniem członków tego społeczeństwa.

łeczny i czterech odmian orientacji wobec religii, wyniki prezentowanych analiz pozwalają na sformułowanie wniosku, że wskazane charakterystyki stanowią nie mniej użyteczny składnik schematu objaśniającego subiektywne wizje porządku społecznego niż zmienne, które określają pozycje jednostek w hierarchii stanowisk lub układzie nierówności ekonomicznych.

Układ nierówności ekonomicznych uchodzi, w świetle badań z ostatnich lat, za słabo powiązany z konfiguracją dzielących społeczeństwo polskie różnic świadomości¹³. Tymczasem w 1979 r. włączeni do naszej próby mieszkańcy Warszawy prezentowali wizje porządku społecznego o treści zróżnicowanej w zależności od zajmowanej pozycji ekonomicznej. Należy przy tym podkreślić, że zależność ta nie została uchwycona, zanim wspomnianej pozycji nie poddano kilku różnym próbom pomiaru, z których dopiero ostatnia, polegająca na konstruowaniu kategorii stanowiących kombinacje wartości dwóch zmiennych – dochodu *per capita* w rodzinach respondentów oraz ich sytuacji mieszkaniowej – doprowadziła do zadowalających rezultatów. Dokonane operacje pozwoliły na przywrócenie nierównościom ekonomicznym roli czynnika ważącego na szali świadomości.

W poszukiwaniu czynników określających kształt wizji porządku społecznego szczegółowej analizie poddano również rozkład typów tych wizji ze względu na sektor gospodarki narodowej, definiowany, z jednej strony, w kategoriach własności środków produkcji a, z drugiej – pod kątem charakteru prowadzonej w nim działalności. Okazało się, że zajmowane przez jednostkę miejsce w systemie organizacji siły roboczej stanowi nie mniej, a w pewnych istotnych punktach nawet bardziej użyteczny predyktor treści jej świadomości niż poziom wykształcenia tej jednostki.

Wskazaliśmy powyżej te elementy schematu wyjaśniającego wizje porządku społecznego, które wykraczają – na poziomie bądź to konceptualizacji, bądź też operacjonalizacji – poza aplikowany zazwyczaj zestaw cech położenia społecznego jednostek. Tak się składa, że system organizacji siły roboczej, zróżnicowanie kulturowe i nierówności ekonomiczne stanowią odpowiednio trzy czynniki najbardziej spośród objętych analizą użyteczne do przewidywania radykalnych wizji porządku społecznego.

Położenie jednostki a sposób postrzegania porządku społecznego

Tabela 1 informuje o częstości pojawienia się każdego z typów wizji porządku społecznego w pięciu kategoriach zawodowych. Podstawową ze stwierdzonych różnic można uchwycić porównując dwie ostatnie kolumny tej tabeli. O ile wśród kierowników wyższej rangi frakcja zwolenników kontynuowania *status quo* w niezmienionej postaci jest dokładnie tak samo liczna jak frakcja adherentów koncepcji

¹³ Niektórzy autorzy (por. np. Domański, 1987: 90) odmawiają obiektywnym cechom położenia materialnego mocy różnicowania świadomości, inni (por. np. Wnuk-Lipiński, 1987: 386) wskazują na ograniczone natężenie tej mocy, jeszcze inni (por. np. Beskid, 1982) uznają omawiane cechy za istotny czynnik, odpowiedzialny jednakże nie tyle za różnice świadomości, ile za procesy jej homogenizacji.

zmiany, o tyle w kategorii specjalistów tych ostatnich jest dwukrotnie więcej niż tych pierwszych. Dla pozostałych analizowanych kategorii omawiana proporcja przybiera wartości bliskie stwierdzonej w przypadku kierowników, z wyjątkiem „pozostałych pracowników umysłowych”, wśród których proporcja ta jest bliska zaobserwowanej wśród specjalistów.

Tabela 1. Pozycja zawodowa a wizje porządku społecznego

Pozycja zawodowa	Wizje porządku społecznego – typ (%)						
	OPT	PRZ	IND	REF	RAD	(OPT) + (PRZ)	(REF) + (RAD)
Kierownicy wyższego szczebla	36,0	12,0	4,0	22,0	26,0	(48,0)	(48,0)
Kierownicy niższego szczebla	23,2	15,9	14,5	24,6	21,7	(41,2)	(46,3)
Pracownicy bez podwładnych, w tym:							
Specjaliści	18,2	12,1	9,1	36,4	24,2	(30,3)	(60,6)
Pozostali pracownicy umysłowi	18,8	14,1	10,9	31,3	25,0	(32,9)	(56,3)
Pracownicy fizyczni	18,2	20,9	16,4	25,5	19,1	(39,1)	(44,6)

OPR – optymistyczny; PRZ – przyzwalający; IND – indyferentny; REF – reformatorski; RAD – radykalny

Pomimo wystąpienia charakterystycznej różnicy między kategoriami jednostek sprawujących funkcje kierownicze a obiema kategoriami inteligencji funkcji takich niesprawującej, trudno byłoby uzasadnić tezę o polaryzacji postaw ze względu na zajmowane stanowisko. Żadna bowiem z analizowanych pozycji zawodowych nie wyklucza postawy zachowawczej ani – tym bardziej – nie chroni przed uleganiem koncepcjom zmiany panującego porządku społecznego, w tym i zmiany radykalnej. Co więcej, wyższy szczebel pozycji kierowniczej okazuje się stanowić punkt obserwacyjny zaskakująco dogodny do gromadzenia doświadczeń sprzyjających radykalizmowi. Jednocześnie najmniejsze frakcje – tak radykałów, jak i w ogóle orędowników zmiany – pojawiają się w kategorii pracowników fizycznych, co jednakże można – jak się wkrótce okaże – wyjaśnić niskim poziomem wykształcenia części tej kategorii.

Przedstawione obserwacje świadczą o tym, że w 1979 r. istotne różnice poglądów występowały w każdej z analizowanych kategorii¹⁴ pracowników warszawskich zakładów pracy. Dlatego też odwołanie się do szerszej gamy charakterystyk położenia społecznego jest niezbędnym krokiem w analizie źródeł tych różnic. Tabela 2 pozostawia nas w kręgu perspektywy dwuzmiennej w tym sensie, że kryterium znaczenia ujętych w tej tabeli predyktorów stanowią miary związków liczone tak, jakby

¹⁴ Jest rzeczą naturalną, że próba o liczebności 330 nie objęła szeregu ważnych, relatywnie nie-licznych segmentów badanej populacji. Niemniej jednak przynajmniej niektóre z tych segmentów – np. ulokowane na szczytach hierarchii bogactwa lub władzy – pozostają niedostępne także wówczas, gdy próba jest bardzo liczna.

pozostałe predyktory nie miały wpływu na zmienną zależną. Z kolumny 1 tabeli 2 wynika, że cztery zmienne: wykształcenie, sektor gospodarki, pozycja ekonomiczna i pochodzenie społeczne, są ważniejszymi niż pozycja zawodowa predyktorami analizowanych orientacji wobec porządku społecznego. Jednocześnie rezultaty przedstawione w pozostałych kolumnach tabeli 2 pozwalają stwierdzić, że poszczególne typy tych orientacji, potraktowane jako zmienne dychotomiczne, charakteryzują się specyficznymi kombinacjami najlepszych predyktorów. Oznacza to, że zrozumienie zróżnicowania postaw wymaga zaangażowania większej liczby zmiennych wyjaśniających niż wymienione wcześniej cztery.

Tabela 2. Predyktory wizji porządku społecznego: rangi i współczynniki eta²* dla całej typologii i poszczególnych typów

Predyktor	Cała typologia	Poszczególne typy				
		OPT	PRZ	IND	REF	RAD
	(R) eta ²	(R) eta ²	(R) eta ²	(R) eta ²	(R) eta ²	(R) eta ²
Wykształcenie	(1) 2,09	(3) 1,95	(1) 3,94	(2) 2,02	(2) 1,98	(4) 0,96
Sektor gospodarki	(2) 1,94	(4) 1,81	(3) 2,91	(1) 2,93	(7) 0,58	(1) 2,25
Pozycja ekonomiczna	(3) 1,64	(2) 2,06	(5) 1,26	(6) 0,61	(1) 2,01	(3) 1,76
Pochodzenie społeczne	(4) 1,53	(6) 0,77	(2) 3,50	(7) 0,33	(3) 1,27	(2) 1,78
Pozycja zawodowa	(5) 1,22	(1) 2,26	(6) 0,94	(3) 1,72	(5) 0,93	(6) 0,43
Staż pracy	(6) 0,66	(7) 0,48	(8) 0,64	(5) 0,62	(4) 1,09	(7) 0,38
Postawa wobec religii	(7) 0,61	(8) 0,06	(7) 0,91	(4) 0,93	(6) 0,67	(5) 0,68
Przynależność partyjna	(8) 0,58	(5) 1,12	(4) 1,72	(8) 0,11	(8) 0,02	(8) 0,09

* Wartości współczynników pomnożono przez 100. R – ranga.

Wprowadzenie do analizy perspektywy wielozmiennowej, w której kryterium znaczenia poszczególnych predyktorów stanowią miary związków kontrolowanych, tzn. liczonych tak, jakby rozkład poszczególnych predyktorów w każdej kategorii danego predyktora był identyczny z ich rozkładem w całej próbie, umożliwia dokonanie pewnych modyfikacji w hierarchii predyktorów ważnych dla poszczególnych typów. Z porównania odpowiednich kolumn tabel 2 i 3 wynika, że w przypadku „optymizmu” i „przyzwolenia” zestaw najważniejszych predyktorów ulega istotnym zmianom, w przypadku „reformatorstwa” oraz „indyferencji” zmienia się jedynie kolejność tych predyktorów, a w przypadku „radykalizmu” nie ulega zmianie ani zawartość zestawu, ani też kolejność jego elementów. Oznacza to, że w przypadku ostatniego z wymienionych typów wyobrażeń porządku społecznego wnioskowanie na podstawie zachowań obserwowanych w empirycznych kategoriach o strukturalnych uwarunkowaniach tych zachowań jest najmniej zawodne.

Jednocześnie jednak należy zauważyć, że postawy implikujące potrzebę, zmiany porządku społecznego trudniej niż pozostałe przewidywać na podstawie wiedzy o ulokowaniu jednostki w strukturze społecznej. Świadczą o tym wartości współczynników β^2 dla różnych typów o takich samych rangach – zazwyczaj nieco niższe w przypadku typu radykalnego niż reformatorskiego i wyraźnie niższe w przypadku

ostatniego z wymienionych typów niż w przypadku trzech pozostałych. Poczyniona obserwacja sugeruje, że orientacje zachowawcze są wyznaczone przez zajmowane przez jednostkę miejsce w układzie nierówności silniej niż orientacje na zmianę, które z kolei łatwiej ulegają działaniu specyficznych właściwości jednostek, a w tym ich względnie swobodnym wyborom.

Tabela 3. Predyktory wizji porządku społecznego: rangi i współczynniki β^{2*} dla poszczególnych typów

Predyktor	Typ				
	OPT	PRZ	IND	REF	RAD
	(R) β^{2*}	(R) β^{2*}	(R) β^{2*}	(R) β^{2*}	(R) β^{2*}
Wykształcenie	(4) 1,06	(2) 3,92	(3) 1,94	(1) 2,04	(4) 0,93
Sektor gospodarki	(1) 2,19	(3) 2,24	(1) 3,61	(7) 0,30	(1) 1,99
Pozycja ekonomiczna	(2) 1,98	(8) 0,52	(5) 1,17	(2) 1,78	(3) 1,67
Pochodzenie społeczne	(8) 0,56	(1) 3,93	(4) 1,23	(3) 1,68	(2) 1,71
Pozycja zawodowa	(3) 1,36	(6) 1,15	(2) 2,86	(5) 0,95	(7) 0,30
Staż pracy	(5) 0,77	(4) 2,12	(7) 0,86	(4) 1,07	(6) 0,89
Postawa wobec religii	(7) 0,59	(5) 1,77	(6) 1,01	(6) 0,53	(5) 0,92
Przynależność partyjna	(6) 0,60	(7) 0,94	(8) 0,11	(8) 0,11	(8) 0,27

* Wartość współczynników pomnożono przez 100. R – ranga.

Uogólnienie uzyskanych współczynników β^2 na całą typologię jest zadaniem do tego stopnia skomplikowanym, że autorzy zastosowanej techniki statystycznej nie zaopatrzyli jej w procedurę umożliwiającą wykonanie stosownych obliczeń. Niemniej jednak można w przekonujący sposób wykazać, że hierarchie ważności predyktorów w perspektywie, dwu- i wielozmiennowej są bardzo podobne. Okazuje się bowiem, że cztery z uwzględnionych w analizie zmiennych niezależnych – poziom wykształcenia, sektor gospodarki, pozycja ekonomiczna i pochodzenie społeczne – lokują się przynajmniej trzykrotnie na szczycie hierarchii odpowiadających poszczególnym typom. Jednocześnie są one najważniejsze dla postaw zorientowanych na zmianę porządku społecznego – trzy pierwsze z wymienionych zmiennych odgrywają kluczową rolę w przypadku reformatorstwa, a trzy ostatnie w przypadku radykalizmu. Interesujące jest przy tym, że wykształcenie traci na znaczeniu w przypadku postaw skrajnych, choć nigdy nie traci go na tyle, aby nie pozostawać w górnej połowie hierarchii uwzględnionych w analizie predyktorów.

Pozycja zawodowa okazuje się być najważniejszym wśród mniej istotnych predyktorów w przypadku całej typologii (patrz kolumna 1 tabeli 2). Natomiast w kontekście poszczególnych typów znaczenie tej pozycji zmienia się od kluczowego dla ujętego w perspektywie dwuzmiennowej typu optymistycznego, po marginesowe dla ujętego w perspektywie wielozmiennowej typu radykalnego. Rezultat ten – zaskakujący i wart szczególnej uwagi – nasuwa przypuszczenie o uleganiu sprzecznym wpływom jednostek najsilniej związanych z systemem władzy, czy to poprzez piastowanie wysokiego stanowiska (por. wiersz 5 kolumna 5 tabeli 3) czy też poprzez udział w partii rządzącej (por. wiersz 8 kolumna 5 tabeli 3). Z jednej strony

jednostki takie są bardziej niż inne zainteresowane w utrzymaniu panującego *status quo*. Z drugiej strony mają one szerszy od pozostałych dostęp do informacji o faktycznym funkcjonowaniu systemu społecznego, co mogło sprzyjać dostrzeganiu potrzeby zmian.

Szczegółowy opis uchwyconych związków wymaga uczynienia kolejnego kroku w naszej analizie, Krok ten polega na takim rozwinięciu perspektywy wielozmiennej, które umożliwia określenie strat i zysków prawdopodobieństwa zaliczenia jednostki do danej kategorii zmiennej zależnej, stanowiących efekt przynależności tej jednostki do określonej kategorii zmiennej niezależnej. Z tabeli 4 wynika, że przejawianiu optymizmu najsilniej sprzyja sam fakt zatrudnienia w wielkim zakładzie pracy – silniej niż związek z władzą oraz udział w przywilejach typu kulturowego poprzez aktualny poziom edukacji lub status rodziny pochodzenia. Wynik ten można tłumaczyć w kategoriach wpływu oficjalnej ideologii – działalnością szkoleniową prowadzoną w dużych skupiskach klasy robotniczej, bądź w kategoriach ekonomicznych – uprzywilejowaniem płacowym pracowników największych zakładów. Wartość drugiej z możliwych interpretacji zdaje się być wszakże wątpliwa w zestawieniu z kolejną, wynikającą z tabeli 4 obserwacją. Posiadanie wysokiej pozycji ekonomicznej zniechęca bardziej skutecznie niż jakikolwiek inny z uwzględnionych czynników do przejawiania „optymizmu”.

Tabela 4. Kategorie społeczne najbardziej i najmniej podatne na wizje typu optymistycznego (wraz z odpowiednimi współczynnikami)

Kategorie społeczne	Współczynniki
Najbardziej podatne:	
(11) *praca w wielkim zakładzie	+ 14,82
(1) stanowisko kierownicze wyższego szczebla	+ 11,02
(6) wykształcenie wyższe	+ 5,95
(19) pochodzenie – inteligencja	+ 5,31
(27) przynależność partyjna	+ 5,09
Najmniej podatne:	
(15) pozycja ekonomiczna – wysoka	- 16,16
(30) postawa wobec religii – NP	- 6,63
(24) podjęcie pracy w latach 1949–1958	- 5,88
(7) wykształcenie średnie	-5,27

* Wyszczególnienie wszystkich kategorii wraz z użytymi w tabelach skrótami znajduje się w aneksie do niniejszego artykułu.

O ile skłonność do bagatelizowania zjawiska nierówności społecznych związana jest z korzystnym pod niektórymi względami ulokowaniem w strukturze społecznej, o tyle przyzwolenie dla porządku o wyraźnie zaznaczających się nierównościach pochodzi często od kategorii zajmujących niskie pozycje w pewnych wymiarach hierarchii społecznej. Z tabeli 5 wynika, że tendencja taka, zgodna z zarejestrowaną w innych krajach (por. Lockwood, 1966; Newby, 1979), znajduje odzwierciedlenie w wymiarach wykształcenia oraz pozycji rodziny pochodzenia jednostki. Jednocześnie jednak, obok tendencji dominującej zaznacza się wpływ zajmowania stanowiska

kierowniczego jakiegokolwiek szczebla, przy czym wyższa z kategorii kierowników przejawia słabsze inklinacje do wyrażania przyzwolenia dla postrzeganego porządku społecznego niż do przejawiania postawy optymistycznej.

Świadomość omawianego typu jest zatem, w większym stopniu, produktem kategorii ulokowanych na niższych piętrach drabiny społecznej, podczas gdy kategorie dominujące ze względu na fakt sprawowania władzy odgrywają, w tym przypadku, rolę drugorzędą. Na dodatek ograniczenia tej roli znajdują odzwierciedlenie w niejednoznacznym statusie zmiennych charakteryzujących ulokowanie jednostki ze względu na nadbudowę ideologiczną społeczeństwa – o ile bowiem powstrzymanie się od praktyk religijnych ułatwia postrzeganie społeczeństwa w kategoriach usprawiedliwionych nierówności, o tyle przynależność partyjna postrzeganie takie utrudnia, sprzyjając raczej usprawiedliwianiu stosunków społecznych poprzez uznanie ich za podporządkowane idei równości (por. wiersz 5 tabeli 4 oraz przedostatni wiersz tabeli 5).

Tabela 5. Kategorie społeczne najbardziej i najmniej podatne na wizje typu przyzwalającego (wraz z odpowiednimi współczynnikami)

Kategorie społeczne	Współczynniki
Najbardziej podatne:	
(10) praca w sektorze prywatnym	+ 12,17
(9) wykształcenie podstawowe lub niepełne podstawowe	+ 10,00
(2) pochodzenie chłopskie	+ 9,28
(25) podjęcie pracy w latach 1959–1968	+ 7,66
(8) wykształcenie zasadnicze zawodowe	+ 6,72
(1) stanowisko kierownicze wyższego szczebla	+ 5,49
(3) postawa wobec religii – WN	+ 5,39
(9) postawa wobec religii – NN	+ 5,07
(3) stanowisko kierownicze niższego szczebla	+ 4,52
(21) pochodzenie robotnicze	+ 4,07
(15) pozycja ekonomiczna – wysoka	+ 4,05
Najmniej podatne:	
(19) pochodzenie – inteligencja	– 12,01
(11) praca w wielkim zakładzie	– 11,48
(6) wykształcenie wyższe	– 7,71
(24) podjęcie pracy w latach 1949–1958	– 6,01
(27) przynależność partyjna	– 5,68
(32) postawa wobec religii – WP	– 5,14

Za znamieny można uznać fakt występowania najsilniejszej skłonności do wyrażania przyzwolenia dla wyraźnie postrzeganego układu nierówności wśród jednostek spoza sektora uspołecznionego. Zarówno właściciele przedsiębiorstw jak i zatrudnieni w przedsiębiorstwach prywatnych pracownicy okazują się bardziej niezawodnymi zwolennikami panującego porządku społecznego niż kadra kierownicza przedsiębiorstw uspołecznionych, której postawy – w znacznej części opanowane przez „optyzmizm” – mogą łatwiej ulegać ewolucji pod wpływem konfrontacji z „brutalną” rzeczywistością. Wolno się spodziewać, że związek z sektorem pry-

watnym stanowi dobry wskaźnik korzystnego położenia ekonomicznego, być może lepszy niż zmienna będąca kombinacją sytuacji mieszkaniowej i deklarowanego dochodu na jednego członka rodziny. Gdyby tak było, to omawiana zmienna dostarczałaby egzemplifikacji tezie o związku między interesami jednostek a ich poglądami, wyręczając w tym niejako zmienną „pozycja ekonomiczna”.

Tabela 6. Kategorie społeczne najbardziej i najmniej podatne na wizje typu indyferentnego (wraz z odpowiednimi współczynnikami)

Kategorie społeczne	Współczynniki
Najbardziej podatne:	
(13) praca w sektorze uspołecznionym – poza przemysłem i budownictwem	+ 6,41
(6) wykształcenie wyższe	+ 5,29
(5) praca fizyczna	+ 5,23
(20) pochodzenie społeczne – pozostali pracownicy umysłowi	+ 5,20
(9) wykształcenie podstawowe	+ 4,41
Najmniej podatne:	
(1) stanowisko kierownicze wyższego szczebla	- 10,14
(10) praca w sektorze prywatnym	- 9,60
(29) postawa wobec religii – NN	- 7,32
(2) praca w zawodzie z kategorii „specjaliści” bez podwładnych	- 6,46
(11) praca w wielkim zakładzie	- 6,32

Indyferentyzm stanowi kolejną z zarejestrowanych w społeczności warszawskiej orientację, wobec porządku społecznego. W przeciwieństwie do czterech pozostałych ma ona charakter rezydualny, dlatego też jej omówieniu poświęcimy najmniej miejsca. Z tabeli 6 wynika, że indyferentyzm jest zjawiskiem narastającym w kategorii zatrudnionych poza przemysłem i budownictwem, w takich działach sektora państwowego jak kultura, nauka czy administracja, czego wyjaśnienia można by szukać w asekurancie jednostek uwikłanych w struktury biurokratyczne. Orientacja ta pojawia się również na skrajnych poziomach edukacji, przy czym połączenie wysokiego statusu zawodowego specjalisty z brakiem podwładnych utrudnia powstrzymanie się od wyrażania względnie jednoznacznych deklaracji. Jeszcze bardziej skutecznie zapobiega przyjęciu indyferentnej orientacji status kierownika wyższego szczebla oraz zatrudnienie w sektorze prywatnym.

Tabela 7 zawiera wyliczenie kategorii, w których najsilniej wzrasta lub maleje prawdopodobieństwo pojawienia się orientacji reformatorskiej. Wśród kategorii, w których orientacja ta jest szczególnie często reprezentowana, znajdujemy przypadki o względnie wysokich pozycjach ekonomicznych, edukacyjnych i zawodowych. Natomiast czynniki sprzyjające przynajmniej jednej z poprzednio omówionych orientacji zachowawczych – władza i niskie wykształcenie – przekształcają się w czynniki utrudniające przyjęcie postawy reformatorskiej. Szczególnie silnymi protagonistami ograniczonej zmiany porządku społecznego okazują się być jednostki o wysokiej pozycji ekonomicznej, wyzbyte złudzeń co do faktu istnienia nierów-

ności społecznych, o czym świadczy unikanie „optymizmu” (por. wiersz 6 tabeli 4). Niewykluczone, że w ulepszonym porządku jednostki te dostrzegają szansę poprawy własnego położenia. Interpretację taką nasuwa wiedza o ich aktualnym położeniu, w szczególności sposób zdekomponowanym, na które składa się uprzywilejowanie pod jednym z branych pod uwagę w analizie względów, a zarazem status przeciętny pod drugim, sytuacji mieszkaniowej czy też dochodów rodziny *per capita* (por. Aneks).

Tabela 7. Kategorie społeczne najbardziej i najmniej podatne na wizje typu reformatorskiego (wraz z odpowiednimi współczynnikami)

Kategorie społeczne	Współczynniki
Najbardziej podatne:	
(15) pozycja ekonomiczna – wysoka	+ 16,52
(7) wykształcenie średnie	+ 8,97
(2) praca w zawodzie z kategorii „specjaliści” bez podwładnych	+ 8,93
(24) podjęcie pracy w latach 1949–1958	+ 7,14
(21) pochodzenie robotnicze	+ 5,94
Najmniej podatne:	
(20) pochodzenie – pozostali pracownicy umysłowi	– 8,89
(9) wykształcenie podstawowe	– 8,00
(1) stanowisko kierownicze wyższego szczebla	– 7,58
(23) podjęcie pracy przed 1949 r.	– 4,93

Tabela 8. Kategorie społeczne najbardziej i najmniej podatne na wizje typu radykalnego (wraz z odpowiednimi współczynnikami)

Kategorie społeczne	Współczynniki
Najbardziej podatne:	
(14) pozycja ekonomiczna – bardzo wysoka	+ 10,35
(30) postawa wobec religii – NP	+ 8,30
(12) praca w sektorze uspołecznionym w przemyśle lub budownictwie, poza wielkimi zakładami	+ 7,55
(18) pozycja ekonomiczna – bardzo niska	+ 6,12
(19) pochodzenie – inteligencja	+ 5,99
(7) wykształcenie średnie	+ 5,56
(20) pochodzenie – pozostali pracownicy umysłowi	+ 4,90
(23) podjęcie pracy przed 1949 r.	+ 4,29
Najmniej podatne:	
(21) pochodzenie robotnicze	– 6,70
(26) podjęcie pracy po 1968 r.	– 5,83
(13) praca w sektorze uspołecznionym, poza przemysłem i budownictwem	– 5,69
(9) wykształcenie podstawowe	– 5,44
(29) postawa wobec religii – NN	– 5,43
(17) pozycja ekonomiczna – niska	– 4,34
(3) stanowisko kierownicze niższego szczebla	– 3,96
(27) przynależność partyjna	– 3,45

Jednostki uprzywilejowane pod każdym z obu wymienionych wcześniej względów mogą natomiast odczuwać osobliwy brak perspektyw – sądzić, że osiągnęły maksimum tego, co istniejący porządek społeczny może im zaoferować. Być może właśnie to sprawia, że omawiane jednostki stają się – jak to wynika z tabeli 8 – głównymi orędownikami koncepcji gruntownej zmiany porządku społecznego. Są one bardziej podatne na radykalizm niż jednostki najsilniej upośledzone ekonomicznie. Wydaje się dość jasne, że uzyskany rezultat można tłumaczyć zarówno w kategoriach samowzmacniających się potrzeb konsumpcyjnych (por. Zweig, 1976), jak i w kategoriach zmian hierarchii potrzeb, których ewolucja wiedzie ku specyficznej formie „świadomości postmaterialistycznej” (por. Inglehart, 1977)¹⁵.

Warto poświęcić odrębny komentarz drugiej na liście kategorii podatnych na radykalizm frakcji respondentów, wyróżnionej ze względu na szczególną postawę wobec religii. Frakcja ta obejmuje jednostki, które albo unikały jednoznacznej identyfikacji z „wierzącymi” lub „niewierzącymi”, podkreślając tym samym swój specyficzny, niejako zindywidualizowany stosunek do religii, albo też łączyły ateizm z uczestnictwem w praktykach religijnych. Jedne i drugie przejawiały inklinacje do przyjmowania orientacji radykalnej, co usprawiedliwia łączne ich potraktowanie, skądinąd niezbędne z uwagi na formalne wymagania co do liczebności omawianych kategorii. Nie dostarczają natomiast usprawiedliwienia dla takiego ich traktowania względy merytoryczne, skoro wymieszaniu ulegają różne przypadki – próbki niezależnego czy też krytycznego myślenia z przejawami konformizmu zachowań wobec katolickiego otoczenia.

Niemniej jednak użycie w analizie omawianej kategorii przynosi poważne korzyści heurystyczne. Pozwala ono bowiem na stwierdzenie, że radykalna wizja porządku społecznego znajdowała zwolenników wśród wyłączonych poza ramy nadbudowy ideologicznej, która zmusza jednostki do dokonywania jednoznacznych wyborów między religijnością a światopoglądem laickim. Zaliczone do omawianej kategorii jednostki dokonania takiego wyboru unikały, zachowując w swoich postawach element tradycyjalny – albo poprzez podtrzymywanie praktyk religijnych, albo też poprzez przywiązanie do myślenia o problemach eschatologicznych, znajdujące wyraz w wysofistykowanych poglądach na sprawy religii. W obu przypadkach mielibyśmy do czynienia z uzależnieniem – na różne sposoby – od przesiąkniętej religią tradycji

¹⁵ Możliwa wydaje się jednak i inna interpretacja omawianych rezultatów. Niewykluczone, że do kategorii „wysoka pozycja ekonomiczna” trafiły jednostki, które zdecydowały się nie ujawniać faktycznego poziomu swoich dochodów. Gdyby tak było, to preferowane przez te jednostki postawy mogłyby być łatwo wytłumaczone w kategoriach związku między interesami a poglądami. Nie dziwiłoby bowiem ani unikanie optymizmu – postawy nazbyt klóczącej się z doświadczeniami życiowymi tych jednostek, ani też silniejsza niż w jakiegokolwiek innej kategorii położenia ekonomicznego, skłonność do udzielania postrzeganemu porządkowi społecznemu przyzwolenia, ani tym bardziej silne dążenie do zreformowania tego porządku tak, aby mógł on być bardziej efektywny. Nie można następnie wykluczyć, że do kategorii „bardzo wysoka pozycja ekonomiczna” trafiły jednostki, które zdecydowały się podać faktyczne dochody. Decyzję taką mogło ułatwiać posiadanie przez jednostkę wysokiego mniemania o wartości własnych nakładów, które zostałyby docenione w radykalnie zmienionym porządku społecznym.

kulturowej, z zakorzeniem w tej tradycji a zarazem z uleganiem współczesnym prądom, mówiąc najkrócej racjonalistycznym.

Analizowana kategoria kontrastuje z odpornymi na radykalizm „niewierzącymi i niepraktykującymi”. Sądźmy, że kategoria ta odpowiada ważnej z punktu widzenia przemian świadomości społeczeństwa polskiego formacji kulturowo-światopoglądowej, która powinna być rozpatrywana w kontekście struktury społecznej¹⁶. Nie wydaje się bowiem trafne przypuszczenie, że omawiane rezultaty mogłyby być wyjaśnione w terminach indywidualnych różnic psychologicznych – np. poziomu inteligencji czy cech osobowości. Trudno byłoby wszak oczekiwać, że jednostki „niewierzące i niepraktykujące” są bardziej lub mniej inteligentne od jednostek zaliczonych do omawianej kategorii. Można natomiast spodziewać się, że korelatem postawy wobec religii jest typ mentalności – osadzony w biografii jednostki jej pogląd na świat – powiązany z konfiguracją obecnych w społeczeństwie odmienności kulturowych.

Przedstawione powyżej interpretacje znajdują pewne dodatkowe uzasadnienie w kolejnym z uzyskanych rezultatów. Synowie pracowników umysłowych, przeciwnie niż synowie pracowników fizycznych, okazują się być podatni na radykalizm. Rezultat ten sugeruje istotną rolę tradycji kulturowej, w ramach której osadzona była wczesna faza uspołecznienia jednostki. Nabyta wówczas wiedza bądź niezbędne do jej konstruowania instrumenty poznawcze rzutują na treść wizji porządku społecznego w stopniu nie mniejszym niż poziom formalnej edukacji. Związek tej ostatniej z radykalizmem manifestuje się, w perspektywie dwuzmiennowej, spadkiem nastawień radykalnych w kategoriach o poziomie wykształcenia niższym od średniego. Kontrola uchwyconej zależności pozwala natomiast na stwierdzenie, że nastawieniom takim sprzyja jedynie wykształcenie średnie, co – jak się zdaje – można tłumaczyć sprzecznym działaniem dwóch czynników: możliwości poznawczych jednostki oraz stopnia jej uprzywilejowania. Czynniki te limitują radykalizm na obu ekstremach hierarchii edukacyjnej, choć bardziej skutecznie na jej dole. Warto dodać, że występowanie analogicznych sprzecznych efektów zaobserwowano w innych krajach (por. Prandy, 1979).

Powyższą interpretację można rozwinąć poszukując źródeł zróżnicowań wewnątrz kategorii ulokowanej na górnym ekstremum. W innej pracy poświęciliśmy wiele uwagi czynnikom sprzyjającym występowaniu względnie wysokiego procentu „radykałów” wśród inteligencji z wyższym wykształceniem (por. Zaborowski, 1988). Obecnie rozważania te możemy uzupełnić jeszcze jednym spostrzeżeniem,

¹⁶ Kontynuowanie rozważań nad stwierdzonym przypadkiem oddaliłoby nas zbyt od założonych w niniejszym opracowaniu celów. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że rola jednostek, które nie chcą się poddać duchowej władzy żadnego z ważnych w danym społeczeństwie systemów wiedzy, jest w literaturze przedmiotem rozważań daleko głębszych niż poczynione w niniejszym opracowaniu uwagi. Dobrego przykładu dostarcza analiza społecznych korzeni skrajnego sceptycyzmu w myśli europejskiej, którego autorka (Douglas, 1986, s. 80) argumentuje, że wspomniany nurt był dziełem wykształconych i materialnie zasobnych elit, bezsilnych wobec nieakceptowanej, arbitralnej władzy. Natomiast potępienie panującego porządku społecznego uważa ona raczej za postawę typową dla grup pozbawionych przywilejów, lecz posiadających możliwość oddziaływania na sprawujących władzę (s. 68).

dotyczącym barier radykalizmu wspomnianej kategorii. Osłabianie tendencji radykalnych inteligencji jest, jak to sugerują dane przedstawione w tabeli 8, dziełem przybyszów z innych środowisk.

Warto wspomnieć, że wysokie natężenie radykalizmu w kategorii ze średnim wykształceniem wynikało raczej z nastawienia techników niż urzędników. Fakt ten koincydował ze zwiększoną podatnością na radykalizm pracowników przemysłu i budownictwa oraz z podatnością umiarkowaną zatrudnionych w innych branżach sektora uspołecznionego. Sugeruje to, że zarzewie przyszłych wypadków społecznych było mocniej osadzone w stosunkach przemysłowych niż w innych układach relacji pracowniczych.

Przedstawione dane nie pozwalają na przypisanie inklinacji buntowniczych młodemu pokoleniu. Wynika z nich natomiast, że formułowanie radykalnej koncepcji porządku społecznego przychodziło najłatwiej jednostkom o najdłuższym życiowym doświadczeniu, podczas gdy najmłodszy przejawili skłonność do unikania takich koncepcji. Niewykluczone, że uzyskany rezultat jest specyficzny dla Warszawy, gdzie młodzież korzysta zapewne z wielu udogodnień niedostępnych w innych regionach kraju i, być może, w związku z tym postrzega swoją sytuację w sposób mniej pesymistyczny. Nie można wszakże odrzucić przypuszczenia, że uzyskany rezultat odzwierciedla stan ducha młodego pokolenia, wchodzącego w życie w atmosferze obietnic szczęśliwego jutra, dysponującego ubogim bądź żadnym doświadczeniem wcześniejszych załamań gospodarczych, a doznającego dobrodziejstw kilkuletniego okresu prosperity. Należy przy tym pamiętać, że najmłodsza kohorta pracowników zawiera relatywnie duży odsetek jednostek, których życie nie doszło do fazy umożliwiającej poznanie problemów typowych dla rodzin pracowniczych.

Niezbędne zdaje się podkreślenie sygnalizowanego wcześniej faktu, że orientacje wyrażające potrzebę zmiany porządku społecznego, a w szczególności radykalizm, kształtowały się we wszystkich środowiskach społeczności warszawskiej, łącznie z kadrami kierowniczą wyższego szczebla i masą członkowską partii rządzącej. Należy ponadto zwrócić uwagę na przewagę wśród zorientowanych na zmianę społeczną jednostek ulokowanych względnie wysoko w różnych wymiarach systemu stratyfikacji. W wierszu I tabeli 9, którą można uważać za swoiste podsumowanie dotychczasowych analiz, umieszczono zestaw cech, po których kombinacji można oczekiwać, że wywoła ona częste wizje radykalne. Natomiast kombinacja cech opisana w wierszu drugim maksymalizuje przewidywaną sumę dwóch typów wizji zorientowanych na zmianę społeczną. Aczkolwiek w ostatnim z wymienionych przypadków – z niewielkim tylko uproszczeniem można by tu mówić o kategorii „techników” – przewidywane natężenie radykalizmu jest zdecydowanie mniejsze niż w przypadku poprzednio wspomnianym, to szansa pojawienia się trzech pierwszych z wyróżnionych typów jest tam również mniejsza. Oba wskazane przypadki odpowiadają dwóm najsilniejszym ogniskom formowania się projektów zmiany społecznej.

Zaskakująca jest predykcja, że względnie silną bazę społeczną takich projektów stanowili nie tylko pozbawieni podwładnych specjaliści i technicy, ale także, choć w mniejszym zakresie, kadra kierownicza. W świetle naszych predykcji po wyższych jej szczeblach – obok dominującego „optymizmu” – można się bowiem

Tabela 9. Predykcje rozkładu typów wizji porządku społecznego dla kategorii jednostek o wybranych kombinacjach cech

Kombinacje cech jednostek	Wyobrażenia o porządku społecznym – typ (%)				
	OPT	PRZ	IND	REF	RAD
Specjalista z wyższym wykształceniem, bez podwładnych, pochodzenie – inteligencja, pracujący co najmniej od 1948 r. zatrudniony w przemyśle lub budownictwie, pozycja ekonomiczna – b. wysoka, bezpartyjny, postawa wobec religii – NP	24,3	0,0	0,2	16,7	58,8
Pracownik umysłowy, ze średnim wykształceniem, bez podwładnych, pochodzenie robotnicze, podjął pracę w latach 1949–1958, zatrudniony w przemyśle lub budownictwie, pozycja ekonomiczna – b. niska, postawa wobec religii – WP	4,5	0,6	7,0	49,9	38,0
Kierownik wyższego szczebla z wyższym wykształceniem, pochodzenie – pozostali prac. umysłowi, podjął pracę w latach 1949–1958, zatrudniony w sektorze uspołecznionym poza przemysłem i budownictwem, pozycja ekonomiczna – b. wysoka, partyjny, postawa wobec religii – WN	45,4	12,3	3,8	15,7	22,7
Kierownik wyższego szczebla z wyższym wykształceniem, pochodzenie robotnicze, podjął pracę w latach 1959–1968, zatrudniony w przemyśle lub budownictwie, pozycja ekonomiczna – przeciętna, partyjny, postawa wobec religii – NN	27,5	25,2	14,5	28,6	4,2
Kierownik niższego szczebla, z wyższym wykształceniem, pochodzenie – pozostali prac. umysłowi, podjął pracę w latach 1959–1968, zatrudniony w sektorze uspołecznionym poza przemysłem i budownictwem, pozycja ekonomiczna – przeciętna, bezpartyjny, postawa wobec religii – WP	25,3	17,8	31,9	15,0	10,0
Pracownik fizyczny, wykształcenie podstawowe lub niepełne podstawowe, pochodzenie – chłopskie, podjął pracę w latach 1959–1968, zatrudniony w sektorze uspołecznionym poza przemysłem i budownictwem, pozycja ekonomiczna – niska, bezpartyjny, postawa wobec religii – WP	13,9	39,3	23,5	20,8	2,5
Pracownik fizyczny, wykształcenie zasadnicze zawodowe, pochodzenie – robotnicze, podjął pracę w latach 1949–1958, zatrudniony w przemyśle lub budownictwie, pozycja ekonomiczna – przeciętna, bezpartyjny, postawa wobec religii – WP	13,2	15,3	16,6	36,0	19,0

spodziewać względnie częstego radykalizmu, a wśród części kierowników niższego szczebla reformatorstwa co najmniej równie częstego jak każdej z postaw zachowawczych. W pozostałej jej części – spoza przemysłu i budownictwa – należy oczekiwać dominacji postawy indyferentnej, ale predykcje postaw zorientowanych na zmianę nakazują liczyć się z tym, że postawy takie przejawia co czwarty posiadacz atrybutów ujętych w wierszu 5 tabeli 9.

Robotnicy wykwalifikowani (wiersz 7 tabeli 9) zdradzili wyraźne sympatie dla koncepcji zmiany, szczególnie w wersji reformatorskiej. Każda z wyróżnionych odmian takiej koncepcji powinna – w świetle poczynionych predykcji – wystąpić częściej niż jakikolwiek z trzech pozostałych typów wizji. Natomiast wśród robotników o niskich kwalifikacjach należy się spodziewać wyraźnego osłabienia opcji na rzecz zmiany, szczególnie w wersji radykalnej. Interesujące jest przy tym, że żadnej z kategorii robotniczych nie można przypisać predylekcji do optymizmu – postawy dominującej wśród kierowników wyższego szczebla, a relatywnie częściej zarówno wśród pozostałych kierowników, jak i wśród specjalistów bez podwładnych.

Dyskusja i konkluzje

Wcześniejsze próby określenia podstawowych właściwości struktury społeczeństw budujących socjalizm pozostawały często w luźnym związku z systematyczną obserwacją empiryczną (por. np. Parkin, 1976; Giddens, 1973; Lane, 1977; Calvert, 1982). Przedstawione w niniejszym artykule rezultaty dostarczają odpowiedzi na pytanie: jakie ramy teoretyczne nie pozwalają na określenie strukturalnych źródeł różnic świadomości uchwyconych w 1979 r. w społeczności warszawskiej? Poczynając od czynników, które w badanym przypadku dały o sobie znać najsłabiej, a kończąc na przejawiających się najsilniej, wskazać należy ramy wyznaczone przez:

1) koncepcję różnic pokoleniowych, skoro „wiek” należał do najbardziej zawodnych z uwzględnionych predyktorów;

2) teorię świadomości klasowej robotników, skoro dwie pozostałe kategorie „podwładnych” częściej formułowały koncepcje zmiany porządku społecznego;

3) teorię względnej deprywacji ekonomicznej, skoro silny radykalizm przejawili również uprzywilejowani;

4) koncepcje interesów w rodzaju teorii Dahrendorfa (1975), skoro wystąpiły wyraźne różnice świadomości wśród „zarządzających”;

5) teorie stratyfikacji społecznej, skoro świadomość determinowały zmienne nieuwzględniane w tych teoriach, jak np. miejsce w systemie organizacji siły roboczej.

Ostatnia z wymienionych teorii dostarcza ram stanowiących stosunkowo dogodny punkt wyjścia do analizy różnic świadomości¹⁷, pod warunkiem, że ramy te obejmą zmienne centralne dla koncepcji wymienionych w punktach 3 i 4. Co więcej,

¹⁷ Jest rzeczą całkiem naturalną, że wyrażona ocena mogłaby ulec zmianie, gdyby chodziło nie o wyjaśnianie różnic świadomości, lecz o przewidywanie zachowań stanowiących przejaw buntu czy niezadowolenia jednostki w innym kontekście sytuacyjnym – np. otwartego konfliktu.

ramy te wymagają – w świetle przedstawionych analiz – dalszych korekt. Wizje porządku społecznego są bowiem nie tylko wyraźnie osadzone w układzie podziału funkcji i nagród społecznych, ale ich związek z systemem dystrybucji wiedzy społecznej jest równie czytelny, pomimo daleko posuniętych uproszczeń w sposobie operacjonalizacji odnoszących się do tego systemu zmiennych.

Wystąpienie wskazanego powyżej związku skłania do sformułowania wniosku o konieczności uwzględnienia w przyszłych analizach kontekstu kulturowego, w sposób umożliwiający ulokowanie badanych jednostek ze względu na kompleks komunikowanych w społeczeństwie znaczeń. Wolno się bowiem spodziewać, że różnym ulokowaniom odpowiadają względnie trwałe formacje jednostek o podobnym bagażu zinternalizowanych wpływów, które określają ich mentalność, tj. kształtowany w toku ich biografii sposób postrzegania i oceniania otaczającego je świata. Agregaty złożone z jednostek o podobnej mentalności powinny być rozpatrywane tak jak kategorie struktury społecznej nie tylko dlatego, że cechy tej mentalności mogą wywoływać odmienne reakcje na takie same warunki zewnętrzne. Istotnym ku temu powodem jest fakt powiązania tych agregatów – poprzez utrwalone praktyki socjalizacyjne oraz skutki procesów akulturacji – z tradycyjnie ukształtowanymi podziałami społecznymi. Co więcej, uzupełnienie aspektu ciągłości struktur o problematykę ich zmiany zakłada analizę dominujących w społeczeństwie odmian mentalności pod kątem ich faktycznej lub potencjalnej roli w wyznaczaniu współcześnie kształtujących się podziałów społecznych. Wymaga to – z jednej strony – perspektywy systemowej skupionej na praktykach indoktrynacji i zasadach rekrutacji na pozycje społeczne, a – z drugiej strony – ujęcia skoncentrowanego na wzorach jednostkowych działań i ewentualnych oznakach ulegania omawianych agregatów ludzkich procesom grupotwórczym.

Postulat uwzględnienia w przyszłych analizach relewantnych wobec zasobów kulturowych odmian mentalności rodzi się z nadziei na bardziej adekwatne poznanie związków między miejscem jednostki w społeczeństwie a jej świadomością. Rezultaty omówionych w niniejszym artykule analiz pozostawiają przeważającą część wariacji zmiennej zależnej niewyjaśnioną, pomimo uwzględnienia bogatego zestawu cech położenia społecznego. Tym bardziej niewystarczające byłoby zatem ujęcie odwołujące się do jakiegokolwiek pojedynczego wymiaru tego położenia. W szczególności uderza względnie wysoki udział zwolenników zmiany wśród kierowników oraz niewiele mniejszy wyrażających postawy zachowawcze wśród podwładnych (por. tabela 1). Rezultat ten świadczy – z jednej strony – o wyczerpaniu się możliwości regulacji systemu, opartej na formule *consensus omnium*, zapowiadając konieczność przejścia do innej formy jego regulacji, jak pokazały późniejsze wypadki poprzez konflikt w relatywnie kosztownym społecznie wydaniu. Z drugiej strony, dowodzi on zdolności systemu, pomimo braku solidnego oparcia panującego porządku w nastawieniach kadry kierowniczej i mas członkowskich partii rządzącej, do skutecznej penetracji generalnie rzecz biorąc rosnącej wraz ze spadkiem statusu zawodowego jej obiektów (por. tabele 4–6)¹⁸.

¹⁸ Należy jednak zaznaczyć, że część jednostek postrzegających porządek społeczny w sposób zaliczony do któregoś z typów zachowawczych jednocześnie okazała przychylności (w odpowiedziach

Relatywnie silna orientacja zachowawcza robotników może być tłumaczona ograniczeniami czasowo-przestrzennymi naszych analiz. Względnie liczne w Warszawie kręgi arystokracji robotniczej, polityka płacowa, praca ideowo-wychowawcza w wielkich zakładach pracy oraz warunki życia w stołecznej metropolii mogły zdecydować o efekcie, który nie powtórzyłby się w innych regionach kraju. Jednocześnie jednak wizjom zachowawczym (w wersji przyzwalającej) porządku społecznego sprzyjały cechy często towarzyszące pracy fizycznej – relatywnie niski poziom wykształcenia oraz wiejski lub robotniczy rodowód. Nasuwa to przypuszczenie, że przypadek Warszawy nie był w 1979 r. całkiem odosobniony, a wtedy rozgrywające się po kilkunastu miesiącach strajki robotnicze należałoby uważać za wywołane przez inne czynniki niż trwale ugruntowana świadomość klasowa, która – zdaniem wielu autorów (por. np. Goldthorpe, bez daty; 13–14; Touraine, 1966) – zakłada postrzeganie opozycyjnych elementów panującego porządku społecznego.

W okresie utajonego konfliktu powstrzymywania się od akceptacji postrzeganego porządku społecznego sprzyjały cechy składające się na względnie korzystne pozycje w hierarchii społecznej (por. dolne wiersze tabel 4–6). Najbardziej dobitnym tego przejawem były liczne frakcje zwolenników zmiany, czyli „reformatorów” lub „radykałów”, wśród ulokowanych wysoko bądź bardzo wysoko w wymiarze ekonomicznym, choć trzeba w tym miejscu przypomnieć, że liczebność podobnej frakcji wśród jednostek związanych z sektorem prywatnym różniła się od poprzedniej w sposób diametralny. Natomiast z podobnym do ogółu uprzywilejowanych ekonomicznie natężeniem opcje na rzecz zmiany przejawiały się w kategorii podwładnych z wykształceniem wyższym lub średnim, przy czym tylko wśród tych ostatnich orientacje reformatorskie przeważały nad radykalnymi. Potencjalne źródła radykalizmu inteligencji z wyższym wykształceniem omówiono w innej pracy (por. Zaborowski, 1988). Obecnie wskazać należy trzecią po względnie zamożnych i specjalistach bez podwładnych kategorię stanowiącą bogate źródło zwolenników zmian, a mianowicie legitymujących się wykształceniem średnim, zatrudnionych w państwowych zakładach przemysłowych lub budowlanych na stanowiskach szeregowych pracowników, fizycznych bądź umysłowych.

Jednocześnie jednak zwraca uwagę fakt, że podziały świadomościowe nie pokrywały się ściśle ani z układem stanowisk, ani też z przynależnością partyjną. Zarówno wśród kierowników, jak i w łonie partii rządzącej występowały znaczne, choć nie tak liczne jak w przypadku specjalistów bez podwładnych, frakcje zwolenników zmian. Objęły one prawie połowę spośród jednostek wchodzących w skład empirycznych kategorii społecznych (por. tabela 9), nigdy nie stanowiły mniej niż jedną czwartą.

Powyższa obserwacja dowodzi poważnych ograniczeń czynnika „bliskości władzy” w wyjaśnianiu różnic świadomości mieszkańców Warszawy. Z jednej bowiem strony uzyskane rezultaty ilustrują przypadek systemu poddanego władzy niekontrolowanej, izolowanej nawet od znacznej części swego systemowego otoczenia, tzn. grup stanowiących naturalne zaplecze centralnych ośrodków decyzyjnych. Z dru-

na pytania zamknięte) dla ekonomicznej egalitaryzacji lub demokratyzacji, czy to stosunków przemysłowych, czy też w wymiarze państwo–obywatel.

giej strony wyniki przeprowadzonych analiz świadczą o relatywnie dużej popularności nastawień zachowawczych w kategoriach z różnych względów „odległych” od władzy. Nastawienia takie przeważały wśród związanych z sektorem prywatnym, a także w kategoriach charakteryzujących się niskim (ale nie najniższym) statusem materialnym oraz niskim poziomem wykształcenia.

Obecne w bezpośrednim otoczeniu władzy nastroje przychylne gruntownym zmianom systemu nie wywołały efektu w postaci korekt systemu polityczno-ekonomicznego, niezbędnych do redukcji deficytu jego legitymizacji, której odmowę artykułowały wówczas w sposób najbardziej wyraźny światłe kręgi opinii społecznej. Zanim przeważające w tych kręgach nastawienia udzieliły się szerokim rzeszom pracowniczym, czego zapowiedź stanowiła w 1979 r. duża podatność na radykalizm pracowników warszawskich zakładów przemysłowych i budowlanych, wspomniany deficyt legitymizacji mógł być tylko częściowo rekompensowany apatycznym przyzwoleniem części grup o niskim poziomie edukacji, pozostających w niewiele lepszym od najbardziej niekorzystnego położeniu ekonomicznym. Z innych analiz wiadomo (por. Zaborowski, 1987), że właśnie w tych grupach, i właściwie tylko w nich, zaznaczył się w latach 1976–1980 wyraźny wzrost żądań płacowych. Oznacza to, że omawiane grupy, pomimo deferencyjnego charakteru świadomości, gromadziły w sobie silny potencjał buntu przeciw swojej materialnej kondycji.

ANEKS

Kategorie zmiennych niezależnych – predyktory wizji porządku społecznego i ich rozkład w próbie (%)

Kategoria zawodowa	
Kierownicy, w tym:	
(1) wyższego szczebla (powyżej 15 podwładnych)	15,3
(3) pozostali	21,2
Pracownicy bez podwładnych, w tym:	
(2) specjaliści	10,1
(4) pozostali pracownicy umysłowi	19,6
(5) pracownicy fizyczni	33,7
Poziom wykształcenia	
(6) wyższe	26,4
(7) średnie, pomaturalne, niepełne wyższe	30,7
(8) zasadnicze zawodowe i niepełne średnie	23,0
(9) podstawowe i niepełne podstawowe	19,9
Miejsce pracy	
(10) sektor prywatny	8,0
sektor uspołeczniony, w tym:	
(11) wielkie zakłady pracy (powyżej 5 tys. zatrudnionych)	13,8
pozostałe zakłady pracy, w tym:	
(12) branży przemysłowej i budowlanej	30,6
(13) innej branży	47,6
Pozycja ekonomiczna	
(15) wysoka	
– dochód na 1 członka rodziny powyżej 5200 zł i powierzchnia mieszkania na osobę, w gospodarstwie domowym: jednoosobowym – powyżej 38 m ² , dwuosobowym – powyżej 22 m ² , trzyosobowym – powyżej 18 m ² , innym – powyżej 16 m ²	10,2
(15) wysoka	
– dochód jak wyżej lub powierzchnia mieszkaniowa jak wyżej, przy czym ani dochód, ani powierzchnia mieszkaniowa nie spełnia warunku zawartego w definicji (18)	13,4
(18) b. niska	
– dochód do 2500 zł na 1 członka rodziny, powierzchnia mieszkaniowa poniżej 12 m ² na osobę	16,9
(17) niska	
– dochód do 2500 zł na 1 członka rodziny lub powierzchnia miesz-	

kaniowa poniżej 12 m ² na osobę, przy czym ani dochód, ani powierzchnia mieszkaniowa nie spełnia warunku zawartego w definicji (14)	28,2
(16) przeciętna – pozostałe sytuacje	31,3
Pochodzenie społeczne (na podstawie zawodu ojca)	
(19) specjaliści, kierownicy, właściciele (z wyjątkiem gospodarstw rolnych)	21,5
(20) pozostali pracownicy umysłowi	26,1
(21) pracownicy fizyczni	34,1
(22) chłopi – właściciele gospodarstw i robotnicy rolni	18,4
Okres rozpoczęcia pracy zawodowej	
(23) przed 1949 r.	36,2
(24) w latach 1949–1958	23,9
(25) w latach 1959–1968	16,9
(26) po 1968 r.	23,0
Przynależność do organizacji politycznych (PZPR, ZSL, SD, SZMP)*	
(27) należy	28,8
(28) nie należy	71,3
Postawa wobec religii	
(29) niewierzący i niepraktykujący – NN	14,1
(30) niewierzący i praktykujący oraz unikający jednoznacznej deklaracji wiary – NP	14,7
(31) wierzący i niepraktykujący – WN	31,3
(32) wierzący i praktykujący – WP	39,9

* Zmienna odróżniająca członków PZPR od pozostałych respondentów weszła w słabszy związek ze zmienną zależną niż powyższa zmienna, jednocześnie członkowie ZSL, SD i SZMP stanowili zbyt mało liczne kategorie, aby mogli być odrębnie analizowani.

Literatura

- W. Adamski i in.: *Polacy'81. Raport z badań wykonanych w IFiS PAN 1982*. Tekst powielony.
- W. Adamski i in.: *Raport z badania Polacy'84. Dynamika konfliktu i konsensusu*. 1986. Tekst powielony.
- F. M. Andrews, R. C. Messenger: *Multivariate Nominal Scale Analysis*. Ann Arbor 1973 University of Michigan Press.
- C. H. Bell, H. Newby: *The sources of variation in agricultural workers images of society*. W: *Working Class Images of Society*. Ed. by M. Bulmer. London 1975 Routledge and Kegan Paul.
- L. Beskid: *Pay and income as factors in the crisis*. „Sisyphus”. Sociological Studies. Vol. III 1982.
- N. Britten: *Class imagery in a national sample of women and men*. „British Journal of Sociology” Vol. 35. 1984 nr 3.
- P. Calvert: *The Concept of Class*. London 1982 Hutchinson.
- H. Case: *Marxian implications of Centers Interest-group Theory: a critical appraisal*. „Social Forces” Vol. 33. 1955 nr 3.
- R. Centers: *The Psychology of Social Classes*. Princeton University Press 1949.
- D. J. Cheal: *Hegemony, class and contradictory consciousness*. „The Sociological Quarterly” Vol. 20. 1979.
- J. Child, S. Pearce, L. King: *Class perceptions and social identification of industrial supervisors*. „Sociology” Vol. 14. 1980 nr 3.
- J. Cousins, K. Brown: *Patterns of paradox: shipbuilding workers images of society*. W: *Working Class Images of Society*. Ed. by M. Bulmer. London 1975 Routledge and Kegan Paul.
- R. Dahrendorf: *Class Conflict in Industrial Society*. Stanford University Press 1959.
- R. Dahrendorf: *Teoria konfliktu w społeczeństwie przemysłowym*. Tłum. A. Kamiński. W: *Elementy teorii socjologicznych*. Pod red. W. Derczyńskiego, A. Jasińskiej-Kani, J. Szackiego. Warszawa 1975 PWN.
- H. Domański: *Nierówności społeczne a świadomość konfliktów*. „Kultura i Społeczeństwo” 1987 nr 2.
- M. Douglas: *The social preconditions of radical scepticism*. W: *Power, Action and Belief. A New Sociology of Knowledge?* Ed. by J. Law. London 1986 Routledge and Kegan Paul.
- H. H. Davis: *Beyond Class Images*. London 1979 Croom Helm.
- M. Emmison: *Class images of „the Economy”: opposition and ideological incorporation within working class consciousness*. „Sociology” Vol. 19. 1985 nr 1.
- D. Gallie: *Social Inequality and Class Radicalism in France and Britain*. Cambridge University Press 1983.
- A. Giddens: *The Class Structure of the Advanced Societies*. London 1973 Hutchinson.
- A. Giza: *Językowe niepowodzenia respondentów w badaniach socjologicznych*. W: *Z metodologii i metodyki badań terenowych*. Zeszyt 8. Pod red. K. Lutyńskiej. Warszawa 1985 IFiS PAN.

- J. H. Goldthorpe: *Images of class among affluent manual workers*. University of Cambridge, mimeo.
- P. Hiller: *Continuities and variations in everyday conceptual components of class*. „Sociology” Vol. 9. 1975 nr 2.
- R. Hoggart: *The Uses of Literacy. Changing Patterns in English Mass Culture*. Fair Lawn, N. J. 1957 Essenstial Books.
- R. Inglehart: *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Public*. Princeton University Press 1977.
- M. R. Jackman, R. W. Jackman: *Class Awareness in the United States*. University of California Press 1983.
- J. R. Kluegel, E. R. Smith: *Beliefs about Inequality. Americans Views of What Is and What Ought to Be*. New York 1986 Aldine de Gruyter.
- J. Koralewicz-Zębik: *Potoczna percepcja nierówności w Polsce w latach 1960–1980*. „Studia Socjologiczne” 1983 nr 3.
- J. Koralewicz-Zębik [red.]: *Spoleczeństwo polskie przed kryzysem w świetle badań socjologicznych z lat 1977–1979*. Warszawa 1987 PWN.
- I. Krzemiński i in.: *Polacy – Jesień 1980. Proces powstawania niezależnych organizacji związkowych*. Raport z badań wykonanych w Zakładzie Metodologii Badań Socjologicznych IS UW 1983. Tekst powielony.
- D. Lane: *Marxist class conflict analysis of state socialist society*. W: *Industrial Society: Class, Cleavage and Control*. Ed. by R. Scase. London 1977 Allen and Unwin.
- S. Lash: *The Militant Worker. Class and Radicalism in France and America*. Heinemann Educational Books 1984.
- D. A. Lockwood: *Sources of variation in working class images of society*. „The Sociological Review” Vol. 14. 1966.
- M. Lowe: *Class images, social stratification and social mobility*. Referat zgłoszony na sesję ISA. Dublin 1977, mimeo.
- A. Malewski: *Postawy pracowników warszawskich zakładów pracy wobec zróżnicowania płac i systemu społecznego*. W: A. Malewski: *O nowy kształt nauk społecznych. Pisma zebrane*. Warszawa 1975 PWN.
- G. Marshall: *Some remarks on the study of working-class consciousness*. „Politics and Society” Vol. 12. 1983 nr 3.
- R. S. Moore: *Religion as a source of variation in working-class images of society*. W: *Working Class Images of Society*. Ed. by M. Bulmer. London 1975 Routledge and Kegan Paul.
- H. Newby: *The Deferential Worker*. Harmondsworth 1979 Penguin.
- S. Ossowski: *Struktura klasowa w społecznej świadomości*. Łódź 1957 Ossolineum.
- F. Parkin: *System contradiction and political transformation: the comparative study of industrial societies*. W: *Power and Control*. Ed. by T. Burns, W. Buckley. Sage in International Sociology. 6. 1976.
- H. Popitz i in.: *The worker's image of society*. W: *Industrial Man*. Ed. by T. Burns. Harmondsworth 1969 Penguin.

- K. Prandy: *Alienation and interests in the analysis of social cognition*. „British Journal of Sociology” Vol. 30. 1979 nr 4.
- H. Robinson, W. Bell: *Equality, success and social justice in England and in the United States*. „American Sociological Review” Vol. 43. 1978 nr 3.
- A. Sarapata: „*Iustum praetium*”. „Studia Socjologiczne” 1962 nr 3.
- R. Scase: *Relative deprivation: a comparison of English and Swedish manual workers*. W: *Powerty, Inequality and Class Structure*. Ed. by D. Weddenburn. Cambridge University Press 1974.
- K. M. Słomczyński, W. Wesolowski: *Przemiany struktury społecznej i jej percepcji*. Referat przedstawiony na ogólnopolskim zjeździe socjologów. Kraków 1977.
- P. A. Sorokin: *Society, Culture and Personality*. New York 1963 Cooper.
- J. Staniszki: *Sytuacje konfliktowe a sprawność*. W: *Bariery sprawności organizacji*. Pod red. N. Kierzuna. Warszawa 1978 PWE.
- J. Staniszki: *Struktura społeczna w oczach robotników*. W: *Wartości i interesy załóg przemysłowych*. Pod red. W. Morawskiego. Warszawa 1986 IS UW.
- K. Staszyńska: *Społeczny kontekst badań ankietowych*. W: *Z metodologii i metodyki badań terenowych*. Zeszyt 8. Pod red. K. Lutyńskiej. Warszawa 1985 IFiS PAN.
- J. F. Stolte: *The legitimization of structural inequality: reformulation and test of the self-evaluation argument*. „American Sociological Review” Vol. 48. 1983.
- J. B. Thompson: *Ideology and the analysis of discourse: a critical instruction to the work of Michel Pêcheux*. „The Sociological Review” Vol. 31. 1983 nr 2.
- A. Touraine: *Sociologie de l'action*. Paris 1965 Seuil.
- A. Touraine: *La conscience ouvrière*. Paris 1966 Seuil.
- R. D. Vanneman: *U. S. and British perceptions of data*. „American Journal of Sociology” Vol. 85. 1980 nr 4.
- J. Westergaard, H. Resler: *Class in Capitalist Society*. London 1975 Heinemann.
- A. Willener: *Images de la société et Classes Sociales*. Bern 1957 Staempfli.
- E. Wnuk-Lipiński: *Nierówności i upośledzenia w świadomości społecznej*. Warszawa 1987 IFiS PAN.
- W. Zaborowski: *Subiektywne wizje porządku społecznego: propozycja typologii*. „Przegląd Socjologiczny” T. 35. 1985.
- W. Zaborowski: *Radykalizm w końcu lat 70*. 1987. Maszynopis w IFiS PAN.
- W. Zaborowski: *Postrzeżenie nierówności społecznych. Z badań nad świadomością społeczności wielkomiejskiej*. Warszawa 1988 PWN.
- F. Zweig: *The New Acquisitive Society. Chichester and London*. Centre for Policy Studies 1976 Barry Rose.

